

17. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России. Составлено по достоверным источникам / А. Ратшин. – М. : б. и., 1852. – 608 с.
18. Упразднение Пушкарковского монастыря : по архивным данным [Труды Полтавского Церковного Историко-археологического комитета]. – Полтава : Электрич. Типо-Лит. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. – 66 с. – (Вып. I.).
19. Щеглов Владимир. Возведение Рождество-Богородицкой женской общины, в селении Козельщине, Полтавской епархии, в женский общежительный Рождество-Богородицкий монастырь, 1891 года, февраля 17-го дня / Владимир Щеглов. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1891. – 31 с.

Фролов М.О.

УДК 94(470):321.74"1920/1930"

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНИХ «ВЕРХІВ»

І «НИЗІВ» У КП(Б)У 1920–1930-х рр.

З перших і до останніх днів існування більшовицької (комуністичної) партії багато разів публічно та кулуарно було сказано про монолітність та демократизм цієї партії. Але дослідження реальних фактів, пов'язаних з РСДРП(б)-РКП(б)-ВКП(б)-КПРС, змісту внутрішньопартійних процесів свідчить про те, що ця партія ніколи не була ні монолітною, ні демократичною. Партія була поділена після завоювання влади у Росії восени 1917 р. на дві частини з різними функціями. Існувала внутрішня частина партії, тобто номенклатурна, що складалась із керівних кадрів різного рівня, та зовнішня частина. Цю зовнішню частину партії в СРСР формували вже мільйони її членів. Обидві частини доповнювали одна одну у своїй належності до однієї ідеології, але були досить віддалені одна від одної у соціальній ієрархії суспільства [27, с.113].

Поділ партії на дві частини стимулювався процесом формування однопартійної політичної системи. Управлінська частина партії дуже швидко усвідомила своє привілейоване становище. Почався процес боротьби за належність до «верхів» з одного боку, а з іншого боку незадоволення положенням безправних «низів» у межах однієї партії, яка перемогла у боротьбі за владу.

Уже у 1920 р. у РКП(б) відбулася гостра публічна дискусія з приводу соціальної нерівності між партійними «верхами» та «низами» [9, с.51-53]. На IX конференції РКП(б) у вересні 1920 р. доповідач від ЦК Г.О. Зінов'єв визнав, що нерівність у лавах партії – «самый большой вопрос» [13, с.15]. Але рекомендації цієї конференції з приводу подолання соціальної нерівності між партійними «низами» та «верхами» не були реалізовані. Більше того, офіційне затвердження номенклатурного механізму відбору та призначення керівних кадрів у 1923 р. лише прискорило формування у структурі РКП(б) внутрішньої та зовнішньої партій. Безумовно, що такий фактичний поділ у середині більшовицької партії ніколи не визнавався її керівництвом і не був оприлюднений жодним партійним документом [50].

КП(б)У, яка виникла у 1918 р. як українська філія РКП(б) і була через жорсткий статутний та організаційний механізм підпорядкована московському партійному центру багато у чому у 1920-х – 1930-х рр. віддзеркалювала внутрішньопартійні процеси, які мали місце у середовищі більшовицької партії. Тобто КП(б)У мала свою зовнішню та внутрішню частини партії. Відповідно зовнішня частина КП(б)У входила до загального складу РКП(б)-ВКП(б), а внутрішня частина української партійної філії була різними механізмами включена до внутрішньої партії в середині РКП(б)-ВКП(б).

Але джерела формування у 1920-х – 1930-х рр. як зовнішньої та внутрішньої частини КП(б)У мали досить специфічний зміст. Вважаємо, що це питання продовжує залишатись маловивченим.

Історики-марксисты, які написали і опублікували перші узагальнюючі роботи з історії КП(б)У ще у 1923 р. М.Ю. Равич-Черкаський і М.І. Яворський (у співавторстві з відомим більшовицьким діячем І.Ю. Куликом) зробили спробу визначити джерела формування кількісного і керівного складу КП(б)У [39]. Вони висунули ідею про два «корені», два джерела формування КП(б)У. М.Ю. Равич-Черкаський з цього приводу писав: «Для нас КПУ є великим історичним синтезом двох великих паралельних рухів, які охоплювали величезні маси робітників двох національностей: української й російської... Ці рухи не почались у 1917 році, а мають кожний свою історію. Історія КПУ це сума двох складових, сума двох історій: українського пролетаріату і російського пролетаріату в Україні» [40, с.5].

Розглядаючи український «корінь» як джерело формування КП(б)У, М.Ю. Равич-Черкаський особливо виділив членів лівого крила УСДРП, які на чолі з П. Буценком, П. Слиньком, Є. Касьянком, О. Врублевським, Г. Тимофієвою та деякими іншими (за спогадами П. Буценко їх було 225 осіб) у липні 1918 р. перейшли до КП(б)У і відіграли видатну роль у її створенні [3, с.121-123]. Автор детально розглянув роль Є. Нероновича, П. Буценка, П. Слинька та інших вихідців з лівого крила УСДРП у подіях напередодні І з'їзду КП(б)У і на самому з'їзді. Він стверджував, що вони підтримували на з'їзді точку зору про створення КП(б)У як самостійної, незалежної від РКП(б) комуністичної партії [40, с.70].

У своїй рецензії на книгу І.Ю. Кулика і М.І. Яворського «Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України» М.Ю. Равич-Черкаський ще раз підкреслив важливість розуміння джерел

формування КП(б)У для вивчення історії КП(б)У взагалі і повторив свою тезу про український і російський «корені», з яких виникла ця партія [41, с.286-288].

Та обставина, що концепція двох «коренів», двох основних джерел формування КП(б)У Равич-Черкаського поступово ставала панівною серед істориків Радянської України і знаходила своє продовження і розвиток в історичних працях М. Попова, В. Михайлова, О. Глинського та деяких інших, дуже стурбувала керівництво КП(б)У на чолі з Е.Й. Квірінгом [38]. Особливо ту частину ЦК КП(б)У, яка, як відомо, була антиукраїнськи налаштована, турбували тези про можливість існування і діяльності КП(б)У як самостійної, незалежної від РКП(б) комуністичної партії і про те, що вихідці із лівих українських партій (колишні боротьбисти, боротьбисти, українські соціал-демократи) відіграли велику роль у створенні КП(б)У.

Перший секретар ЦК КП(б)У Е.Й. Квірінг особисто вступив у публічну полеміку в 1924-1925 рр. з М.Ю. Равич-Черкаським з приводу його концепції історії КП(б)У. Він звинуватив Равич-Черкаського, вихідця з єврейської партії Бунду, в українському націоналізмі, заперечував факт гострої боротьби на І з'їзді в липні 1918 р. з питання самостійності й статусу КП(б)У, відкидав тезу про вихідців із лівих українських партій як важливе джерело формування КП(б)У [22, с.128-132].

Цькування М.Ю. Равич-Черкаського і М.І. Яворського та їх поглядів на історію КП(б)У продовжувалось з боку ідеологічних працівників ЦК КП(б)У і в другій половині 1920-х рр. Їм необхідно було довести, що комуністичний загальний Україна відразу погодився зі статусом КП(б)У як обласної організації РКП(б). Визнання ролі вихідців із українських лівих партій у формуванні кількісного і керівного складу КП(б)У теж було неможливим для послідовників Квірінга – Лебідя, так як це було протиріччям твердженню про пролетарський характер більшовицької партії Радянської України. Після того, як М.І. Яворський був заарештований і засуджений на Соловки у 1930 р., а М.Ю. Равич-Черкаський у 1932 р. був розстріляний як учасник антисталінського угруповання М.Н. Рютіна, їхні роботи були визнані помилковими і шкідливими у СРСР і тому заборонені. Відповідно була насильницьким чином припинена у СРСР і полеміка щодо джерел формування кількісного і керівного складу КП(б)У. Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У радянською історичною наукою як масовий прошарок, який відіграв велику роль у політичній історії Радянської України 20–30-х рр., не вивчався.

Періодично у радянській історіографії згадувалось про концепцію «двокорінності» КП(б)У, як про помилкову і шкідливу концепцію, а її автори М.Ю. Равич-Черкаський і М.І. Яворський викривались як представники «націоналістичного» і «антипартійного» ухилів. Таку оцінку, наприклад, їм було дано у колективній монографії «Нариси історії Комуністичної партії України», що вийшла в 1961 р. [33, с.305]. Фактично ця точка зору на концепцію утворення КП(б)У Равич-Черкаського – Яворського проіснувала у радянській історіографії до 1991 р.

Але іншої думки були дослідники політичної історії Радянської України 20-30-х рр. в українській діаспорі. Більшість з них не тільки поділяла погляди Равич-Черкаського і Яворського на історію утворення і розвитку КП(б)У в 20-ті роки, але й намагалась їх розвинути, конкретизувати і доповнити. Серед цих істориків треба назвати Г. Костюка, О. Субтельного, В. Наддніпрянца, але найбільше цій проблематиці у низці робіт приділив увагу І. Майстренко [23, с.304-305; 47, с.484-489, 495-496; 32, с.35-37].

І. Майстренко розглядаючи питання джерел формування КП(б)У в 1918-1925 рр. пішов далі засновника концепції «двокорінності» М. Равич-Черкаського і зробив спробу проаналізувати складові частини українського «кореня». Цьому було виділено значне місце в його роботах: вступна стаття до видання «Документи українського комунізму» (1962), «Сторінки з історії Комуністичної партії України» (1969), «Національна політика КПРС в її історичному розвитку» (1976), «Історія Комуністичної партії України» (1979) [15].

І. Майстренко вважав, що український «корінь» формування КП(б)У наповнювався декількома течіями українського комунізму.

По-перше, це представники лівого крила УСДРП, які з кінця 1917 р. почали еволюціонувати до більшовизму, зіграли значну роль у червні-липні 1918 р. в створенні КП(б)У і кількістю не менше 250 осіб, досвідчених і енергійних революціонерів, значно змінили керівний склад цієї партії [16, с.10-11].

По-друге, це ті українські більшовики, які знаходились на позиціях націонал-комунізму і намагались перетворити КП(б)У в самостійну комуністичну партію, яка була б незалежна і невідконтрольна КП(б)У.

До третьої течії українського комунізму, яка влилася до КП(б)У в березні 1920 р., І. Майстренко відносить 4 тисячі колишніх членів 15 тисячної партії УКП-боротьбистів. Він підкреслював: «Це була найбільш масова комуністична самостійницька течія на Україні» [16, с.13-15].

Четвертою течією українського комунізму І. Майстренко вважав вихідців з малочисельної УКП (Українська Комуністична Партія), які переходили до КП(б)У в 1920-1925 рр., тобто до моменту самоліквідації цієї партії [16, с.15-16].

І. Майстренко не розглядав особливості формування другого «кореня», що утворював КП(б)У в 1920-ті рр., який за Равич-Черкаським складався з неукраїнців-більшовиків, у першу чергу з росіян і євреїв, яких ЦК РКП(б) направляв на Україну для відповідної керівної роботи або у складі армії, а також з тих росіян-робітників, які працювали в українських промислових центрах і стали соціальною базою підтримки більшовиків.

Та обставина, що КП(б)У створювалась в умовах революції та громадянської війни, в умовах запеклої боротьби за владу на Україні, за безпосередньої підтримки РКП(б) і уряду Радянської України, призвела до

утворення трьох джерел поповнення кількісного складу КП(б)У і відповідно трьох джерел формування політичної еліти Радянської України у 1920–1930-ті рр.

Першим джерелом формування КП(б)У в 1918-1921 рр. були комуністи-українці, що мали вплив і знаходили своїх прихильників серед робітників, молоді та інтелігенції великих промислових міст, таких як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, регіон Донбасу. В цей період комуністи-українці були малочисельною групою людей серед членів КП(б)У – 130 українців на 4364 членів КП(б)У наприкінці 1918 р. [5, с.29]. Ще через п'ять років, тобто у 1923 р., українці-комуністи склали лише 30% від загального складу КП(б)У [14, с.76].

Переважаюча більшість населення України у цей період була селянською і не підтримувала ідей комунізму. Селяни надавали підтримку іншим політичним партіям. Тому лідерам українців-комуністів, серед яких виділялись М.О. Скрипник, В.П. Затонський, В.Я. Чубар, Ю.М. Коцюбинський, Ю.Г. Лапчинський, Г.І. Петровський, В.М. Шахрай, потрібно було знайти своїх прихильників у великих промислових містах України, де їм серйозну політичну конкуренцію складали меншовики (восени 1917 р. їх було на Україні 50 тисяч з 190 тисяч меншовиків на теренах колишньої імперії) та інші політичні партії України, що мали своїх представників у органах законодавчої і виконавчої влади Української Народної республіки. Ще у другій половині 1920 р., в умовах російської комуністичної окупації України і репресій органів держбезпеки РСФРР, меншовики мали високу популярність у таких містах України, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Олександрівськ, регіон Донбасу [31, с.37-48].

Серед лідерів комуністів-українців були відомі й популярні прихильники створення самостійної, незалежної КП(б)У, що було б на їх погляд запорукою незалежності Радянської України. Вони намагались досягти цього до I з'їзду КП(б)У і на ньому, а потім у різних історичних умовах, хотіли реалізувати цю ідею у межах діючої КП(б)У. Лідери націонал-комуністичного крила у КП(б)У шукали своїх прихильників серед комуністів-лідерів неукраїнської національності, які у різний час підтримували націонал-комуністів з власних політичних амбіцій: Х.Г. Раковський, Г.Л. П'ятаков, Ф.А. Сергєєв (Артем) та інші. Особливо це яскраво проявилось у період утворення СРСР (1922-1923 рр.) і під час реалізації рішень XII з'їзду РКП(б) з втілення політики коренізації й українізації [42, с.115-124].

У радянській історіографії, із зрозумілих причин фальсифікації історії КП(б)У, не підкреслювалась думка про те, що керівники РКП(б) не довіряли лідерам українських комуністів, хоча, навіть у офіційному виданні повного зібрання творів В.І. Леніна, є багато документів, які містять ленінські зауваження відповідного змісту [28, с.99]. Вони бажали, щоб КП(б)У стала чисельною, міцною, правлячою силою на Україні, була переважно укомплектована комуністами-українцями, але боялись відходу КП(б)У від статусу обласної організації і переходу на рейки самостійної діяльності, навіть на автономних засадах.

Тому противагою українцям-комуністам були члени КП(б)У неукраїнської національності, більшість з яких у цей період (1918-1922 рр.) направлялась на Україну з Росії ЦК РКП(б), або на партійну, радянську, господарчу роботу, або у складі частин Червоної Армії, що несла «визволення» українцям від української законної влади. (За радянськими статистичними документами 1921 р. в Червоній Армії на Україні було тільки 8% українців) [2, с.73].

Тільки за перше півріччя 1920 р. в Україну, за даними обліково-розподільного відділу ЦК РКП(б), були направлені 1232 партійні працівники: 144 – губернського масштабу, 229 – повітового, 296 – міського. Цей та багато інших документальних фактів, наведених у роботах І.Л. Гошуляка, С.В. Кульчицького, В.О. Румянцева, М.І. Держалюка цікаві для нас з точки зору визначення другого джерела формування кількісного складу КП(б)У та її керівного ядра. Найбільш точно і об'ємно погляди, настрої, дії та рішення, ставлення до України, українців, їх національних проблем відзеркалювали такі партійні лідери як Х.Г. Раковський (1919-1921 рр.), В.М. Молотов, Д.З. Лебідь, Е.Й. Квірінг, М.В. Фрунзе, Й.Е. Якір, Ф.Е. Дзержинський, В.А. Антонов-Овсієнко, а пізніше сталінські ставленики Л.М. Каганович, П.П. Постишев, М.С. Хрущов. Усі вони були направлені на Україну за вказівкою ЦК РКП(б) для реалізації ленінсько-сталінської політики підкорення народу України, встановлення своєї влади, розгрому національно-визвольного руху, його ватажків і учасників. Саме вони зміцнювали централістську вертикаль жорсткого підпорядкування: ЦК РКП(б) – ЦК КП(б)У – місцеві структури партії – партійні організації КП(б)У. Пізніше цей досвід був використаний для підкорення у 1939-1941 рр. Західної України і швидкого створення там сталінського партійно-державного апарату.

Третім джерелом формування кількісного і керівного складу КП(б)У були вихідці із інших політичних партій, що діяли на території України у 1918-1925 рр.

Ми вважаємо, що необхідно, як джерело, розглядати всю кількість вихідців із інших політичних партій, яка перейшла до КП(б)У, а не тільки вихідців із українських лівих політичних партій, як це робили М. Равич-Черкаський та І. Майстренко.

Найбільша кількість вихідців із інших політичних партій була у КП(б)У на початку осені 1920 р. За нашими підрахунками тоді їх було не менше 8,5 тисяч осіб. Тоді ж у 1920 р., але навесні, був найбільший відсоток вихідців із інших партій серед членів КП(б)У. У березні 1920 р. в КП(б)У було 11087 членів і 2439 кандидатів у члени більшовицької партії [34, арк.33]. Серед них було більше однієї тисячі вихідців із УСДРП, РСДРП-меншовиків-інтернаціоналістів, лівих і правих есерів, меншовиків. До них приєдналися чотири тисячі колишніх боротьбистів, які перейшли до КП(б)У після самоліквідації своєї партії – УКП-

боротьбистів у березні 1920 р. [12, с.524]. Отже, у КП(б)У у квітні-травні 1920 р. було приблизно 30,5% вихідців із інших партій.

Саме ця велика кількість вихідців, значна частина яких відстоювала націонал-комуністичні позиції і довіряла РКП(б), тільки тому, що прагнула перемогти реставраційну контрреволюцію і мала надію реалізувати ленінську тезу «про самовизначення народів» у межах Радянської України, викликали тепер клопіт у ЦК РКП(б) і в його ставлеників у КП(б)У.

Основними засобами зменшення кількості, впливу і авторитету вихідців із інших політичних партій у КП(б)У керівництвом ЦК РКП(б), особисто В.І. Леніним, Л.Д. Троцьким, Х.Г. Раковським, Й.В. Сталіним, який брав саму активну участь в цих процесах у 1920-1921 роках, були обрані партійні чистки. Вони в першу чергу були направлені проти вихідців із інших політичних партій. Перша така велика чистка відбулась восени 1920 р. [17, с.131].

Можна стверджувати, що навесні 1921 р. у КП(б)У залишилось 7560 вихідців із інших партій, або 18% від загальної кількості членів КП(б)У [4, с.61-65]. А у 1921 р. було вичищено ще 2755 вихідців із інших партій і їх залишилось на початок партійного перепису РКП(б)-КП(б)У в 1922 р. 4805 осіб, або 8,9% від загальної кількості членів КП(б)У [7, с.46]. З цієї кількості 40,7%, або 1932 особи склали меншовики, а колишніх боротьбистів, боротьбистів і укапістів залишилось відповідно 118, 45 і 34 особи, або разом 197 осіб, що становило 4,15% [44, арк.3].

Найбільша кількість вихідців у губернських організаціях КП(б)У в цей період була в Харківській – 944 особи, в Київській – 847 осіб, в Донецькій – 525 осіб, в Одеській – 519 осіб, в Катеринославській – 243 особи [6, с.11].

У подальшому відсоток вихідців із інших політичних партій як в КП(б)У, так і в РКП(б) зменшувався, але кількість вихідців упродовж 1920–1930-х рр. залишалась відносно стабільною і зменшувалась повільно, не дивлячись на жорсткі дискримінаційні заходи по відношенню до них, як під час партійних чисток і обмінів партквитків, так і при прийомі до РКП(б) – КП(б)У.

Станом на 1 січня 1926 р. кількість вихідців у КП(б)У навіть збільшилась до 4911 осіб проти 4805 в 1922 р., хоча їх відсоток до загальної кількості членів партії впав до 3,2%. (У РКП(б) кількість вихідців у 1925 р. складала 21412 осіб, або 2,9% від загальної кількості, а в 1926 р. 20435 осіб, або 2,1% від загальної кількості) [37, с.102, 104].

Впливова позиція вихідців із інших політичних партій у КП(б)У дозволила частині з них бути членами партії до 1937–1938 рр., тобто до масових сталінських репресій одним із об'єктів яких були вихідці.

Так, на 1 листопада 1937 р. в КП(б)У було 2769 вихідців (всього в РКП(б) в той час було 16638 вихідців). З них 2686 вихідці були членами КП(б)У і 83 кандидатами у члени КП(б)У.

З цієї кількості вихідців, у минулому до меншовиків належали – 602 особи, до есерів – 689 осіб, до меншовиків-інтернаціоналістів – 11 осіб, до анархістів – 126 осіб, до боротьбистів і укапістів – 180 осіб, бундівців – 550 осіб, до інших єврейських партій – 330 осіб, до інших політичних партій – 257 осіб, членів молодіжних організацій інших політичних партій – 24 особи [8, арк.22].

Знищення Й. Сталіним і його помічниками по організації масового терору, наприкінці тридцятих років, впливового і численного прошарку вихідців з інших політичних партій в КП(б)У не було випадковим. Він бачив в них носіїв опозиційних, по відношенню до нього особисто, його політичного режиму і політики РКП(б)-ВКП(б) на Україні, поглядів і дій. Сталін вважав, що знищення прошарку вихідців у КП(б)У дасть йому змогу послабити вплив і знищити тих людей, що продовжували частково стояти на позиціях націонал-комунізму, мріяти про незалежність України.

Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У були значною і впливовою силою у партійному і державному апараті не тільки вищого, але й губернського і місцевого рівня. Тобто вони увійшли до складу внутрішнього сегменту партії.

У 1937–1938 рр. вихідці із інших політичних партій у КП(б)У були остаточно знищені сталінською диктатурою як масовий прошарок, який у 1918–1925 рр. відіграв роль одного із трьох джерел формування кількісного складу КП(б)У і важливого чинника утворення і діяльності політичної еліти Радянської України 20-30-х років ХХ століття.

Формування трьох суспільно-політичних джерел, які наповнювали внутрішній і зовнішній сегменти КП(б)У відбувалось у 1918-1925 рр. (до самоліквідації УКП). Це був не одномоментний процес, а навпаки досить довготривала сукупність подій і фактів, яка призвела до монополії в Україні більшовицької партії. Утвердження однопартійної диктатури у республіці був одним із головних чинників утвердження саме таких трьох суспільно-політичних джерел формування КП(б)У. Вони реально функціонували у КП(б)У у період комуністичної революції 1918-1938 рр.

Зовнішній сегмент КП(б)У зазнав у 1918-1938 рр. значних змін, як кількісних, так і якісних. Він формувался в Україні дуже складно, тому що соціально-економічні умови розвитку українських земель не сприяли поширенню ідей більшовизму. До того ж, політика більшовицької партії стосовно національної інтелігенції та селянства у 1918-1919 рр. сприяли зростанню антикомуністичних настроїв серед населення. Це визнавало вище керівництво РКП(б) [48, с.45-46].

Напередодні Жовтневої 1917 р. революції більшовицька організація в Україні характеризувалася незначними партійними осередками та незначним членством. Дві третини більшовиків жили та діяли у Донбасі. Цілі регіони фактично не мали більшовицьких партійних організацій: територія як Правобережжя,

так і Лівобережжя, окрім Києва та Харкова. Селяни або байдуже, або вороже ставились до більшовицьких агітаторів. Відсутність постійних партійних сил в Україні була головним чинником, що визначав політичну та організаційну слабкість більшовиків [24, с.132].

Дії місцевих більшовиків в Україні впродовж революції відзначались безпорадністю. Під час подій 1918 р., наприклад, партія просто розсипалась. На I з'їзді КП(б)У у липні 1918 р. делегати представляли тільки 4301 членів більшовицьких організацій в Україні [30, с.29]. Восени того ж 1918 р. у лавах КП(б)У було лише 9,0 тисяч партійців, а навесні 1919 р. – 36,0 тисяч [11, с.41].

Поразка більшовиків в Україні у 1919 р. у протистоянні зі своїми численними супротивниками фактично сприяла масовому виїзду більшовиків з України, або їхньому відходу разом із частинами Червоної армії. Повернення компартійно-радянської влади в Україну на початку 1920 р. на багнетах Червоної армії радянської Росії вимагало розширення та збільшення кількісного складу КП(б)У. Але це було складним завданням, тому що переважна більшість українського населення вважало РКП(б)-КП(б)У російською політичною партією.

КП(б)У навіть після перемоги у громадянській війні дуже повільно збільшувала чисельність своїх прихильників. Українці, особливо національна інтелігенція та багатомільйонне селянство, не сприймали і не підтримували ідеологію та практичні заходи більшовиків. На 15 березня 1920 р. в лавах цієї субпартії було 11087 членів і 2439 кандидатів, зокрема, у Катеринославській губернії було 923 члена КП(б)У та 200 кандидатів; у Чернігівській – 2234 і 105; у Донецькій – 2994 і 1473; у Полтавській – 662 і 15. Кількість більшовиків у Київській губернії становила 2895 осіб, у Харківській губернії – 1943 особи, у Подільській – 56 і 25 осіб. У березні 1920 р. ЦК КП(б)У не мав повних статистичних даних, тому що не контролював всю територію України. Було невідомо, скільки членів КП(б)У перебувало на території Волинської, Херсонської й Одеської губерній [34, арк.33].

Навесні 1920 р. КП(б)У поступалася за чисельністю впливовій Українській комуністичній партії боротьбистів, скорочено – УКП(б). Боротьбистів нараховувалось до 15 тисяч. Вони мали по всій Україні розгалужену мережу підпілля, військові з'єднання та загони, які самостійно, без допомоги Червоної армії, визволили від денікінців два десятки повітів у південних губерніях. УКП(б) знаходила підтримку серед українського селянства. Відомо, що під впливом боротьбистів перебували повстансько-партизанські ватажки – Н. Григор'єв, Ю. Тютюнник, А. Волох та інші. Це дуже непокоїло В.І. Леніна та інших керівників РКП(б). Були вжиті широкомасштабні заходи для того, щоб змінити становище. Наприкінці березня 1920 р. вождям більшовизму вдалося домогтись саморозпуску партії боротьбистів, а влітку – й Української партії лівих есерів-борьбистів. Повстання Н. Григор'єва було придушене ще влітку 1919 р. [49].

Кількість членів КП(б)У у 1920 р. зростала досить швидко. Про це свідчить офіційна партійна статистика, згідно з якою у лавах КП(б)У на початку 1921 р. було 75,0 тисяч членів [46, с.482]. Але більше половини з цієї кількості припадало на тих більшовиків, які прийшли на територію України разом із військом Червоної армії радянської Росії [25, с.82].

У вересні 1922 р. до складу КП(б)У входили 53495 осіб. З них 4746 у минулому були членами інших політичних партій (до РСДРП належали 1932 партійці; правих есерів – 771; лівих есерів – 462; анархістів – 104; УКП-боротьбистів – 118; УПЛСР-борьбистів – 45; Української комуністичної партії – 34; Бунду – 715; інших єврейських партій – 308; до інших партій – 257) [44, арк.3]. Найбільше членів КП(б)У було в Донецькій, Харківській та Київській губерніях (відповідно – 10577, 8641 і 7016 осіб). Менше їх було в Одеській, Катеринославській, Полтавській та Запорізькій губерніях (відповідно – 4388, 3700, 3400 і 2566 осіб). Зовсім мало було членів КП(б)У в Подільській і Волинській губерніях, що значно ускладнювало для більшовицької влади процес утворення тут лояльного до неї місцевого партійно-радянського апарату та кадрів призначення взагалі [40, с.241]. Розглядаючи склад КП(б)У 1922 р., треба обов'язково враховувати те, що восени 1920 р., а потім і восени 1921 р. українська організація більшовиків пережила дві жорстокі чистки. Головною мішенню цих чисток були комуністи-українці, у першу чергу, колишні члени УКП(б) і УПЛСР(б), яких перейшло до лав більшовиків у 1920 р. майже 5 тисяч осіб.

До проголошення ленінського набору кількість партійців в Україні знову збільшувалась повільно. Станом на 1 січня 1924 р. в КП(б)У було 57157 членів і кандидатів у члени партії. Членами КП(б)У були 40266 (70,5%) осіб, кандидатами – 16891 (або 29,5%). У порівнянні з 1 січня 1923 р. КП(б)У збільшилась на 5,4%, або на 2910 осіб [10, с.57]. Показники кількісного складу КП(б)У в 1920–1924 рр. свідчать про досить обмежену соціально-політичну базу більшовицької влади в Україні. Тому не випадково Л. Каганович, якого Сталін відрядив у березні 1925 р. в Україну, доклав багато зусиль для збільшення чисельності української парторганізації. Розуміння актуальності розв'язання цієї проблеми стає більш рельєфним, коли згадати над якою величезною республікою здійснювала контроль ця слабка і малопопулярна серед населення влада. УСРР охоплювала територію приблизно в 460 тисяч кв. км, де проживало 26 230 845 осіб [43, с.327]. За даними перепису населення 1920 р., сільське населення в УСРР становило 81,7%, а міське – 18,3%. Українців було 72,5% від загальної кількості населення [54, с.85].

Перетворення більшовицької партії із урядової у державну, в умовах однопартійної системи, дало змогу компартійно-радянській еліті займатись так званім партійним будівництвом, тобто маніпулювати особливим складом зовнішньому сегменту партії для зміцнення власних позицій або мобілізації рядових членів партії для вирішення конкретних внутрішньо – політичних задач. Керівництво більшовиків у 1920–1930-х рр. використовувало різноманітні засоби, як для збільшення кількості членів партії, так і для її

зменшення. Так само, штучно регулювався соціальний та національний склад державної партії. Керівництво РКП(б) – ВКП(б) та їх республіканських філій особливо турбував відсоток робітників на лавах партії, так як їм дуже хотілось, щоб її соціальний склад формально відповідав назві пролетарської. Тому вимоги до селян і службовців, інших пролетарських верств населення, під час прийому до особового складу РКП(б) – ВКП(б) були завжди вищими, коли тоді, коли до партії приймали робітників. Саме селян і службовців найчастіше виключали із партії, під час партійних чисток [52, с.335-336].

Партійні чистки 1921, 1924, 1925, 1929 і 1933 рр. відіграли важливу роль у процесах формування і функціонування, як зовнішнього сегменту партії, так її внутрішньої частини, тобто керівного складу усіх рівнів, включаючи і загально – український. М.С. Дорошко досить точно охарактеризував роль і зазначення чисток у 1920-х – 1930-х рр.: «Як відомо, періодичні чистки є однією з найсуттєвіших ознак тоталітарного режиму. Без них він не здатний ні функціонувати, ні існувати. Система чисток є приреченням цього режиму, а носії системи – невідомі цієї закономірності. Проведення періодичних партійних чисток в радянській державі є ще одним підтвердженням цієї жахливої закономірності» [18, с.126].

Ознайомлення з результатами партійних чисток 1921, 1924, 1925, 1929, 1933 рр. в КП(б)У підтверджують цей висновок.

З рядів КП(б)У в результаті чистки 1921 рр. було виключено 21260 комуністів або 21,7% від загальної кількості членів партії. Найбільш масових репресій зазнали представники інтелігенції – її представників із партії було виключено більше 7 тисяч, що складало 47% від загальної кількості виключених [18, с.127].

Чистка 1924 р. була направлена у першу чергу проти прихильників Л.Д. Троцького у партії. Вона відбулась у першу чергу в партійних осередках господарських та управлінських установ, а також у вищих навчальних закладах.

У листопаді 1928 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було затверджено рішення про проведення нової широкомасштабної чистки партії. Вона була проведена з травня 1929 р. і по травень 1930 р. Сталіну і керівництву ВКП(б) розгортаючи новий комуністичний штурм необхідно біло мобілізувати партію, її зовнішні та внутрішні сегменти. Саме ця обставина сприяла жорстоким підходом під час проведення чистки. По КП(б)У, за даними про 246335 осіб (94,2% всієї організації), які пройшли чистку, було виключено з партії 24204 особи, або 9,8%, накладено партійні стягнення на 34483 особи (14%). Найбільше постраждали партійні осередки на селі та у радянському апараті влади. Із загальної кількості виключених з КП(б)У 16,5% було позбавлено партійного квитка, як класово чужий елемент і приховання минулого; 7,1% - за викривлення і перекручення класової лінії і зв'язок з чужими елементами; 10,3% за службові провини та хабарництво; 13,4% за побутовий розклад і пияцтво; 1,6% за націоналізм і шовінізм [53, с.219-220].

Кожна із чисток, які мали місце у більшовицькій партії у 1921, 1924, 1925, 1929 і 1933 рр., мала і серйозне завдання завершення розправи над тими, хто вів боротьбу проти «генеральної лінії» більшості у політбюро і ЦК РКП(б) – ВКП(б), над тими, хто продовжував бути у партії носієм демократичних підходів і поглядів у внутрішньому житті та діяльності більшовицького запалу. Тому чистка 1929 р. була спрямована проти бухарінського ухилу у партії. Упродовж 1929-1931 рр. з лав ВКП(б), включаючи КП(б)У було виключено близько 250 тис. членів, переважна більшість яких належала до так званого правого ухилу [18, с.131].

10 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) затвердив рішення про нову чистку. В Україні вона набула характер конкретної боротьби з національним ухилом, послідовниками М.О. Скрипника, прихильниками українізації суспільно – політичного життя. КП(б)У перевіряли та чистили два з половиною роки. Усього по КП(б)У було притягнуто до відповідності 104458 осіб, з них виключено 39017. Серед притягнутих до партвідповідальності 17150 осіб кваліфікувались як «праві» опортуністи, троцькісти, «ліваки», примиренці, націоналісти і націонал – ухильники. Саме таких 6323 особи виключали з партії [51, с.230, 238].

Завершення чистки і обміну партійних документів співпало з початком масових репресій 1937 – 1938 рр. КП(б)У та її керівний склад були одним із головних суб'єктів репресивної сталінської політики. Це привело до того, що у період з 1933 р. до кінця 1938 р. кількісний склад КП(б)У зменшився з 330384 членів і 220049 кандидатів у члени партії до 199653 членів і 84499 кандидатів у члени партії, тобто зменшився у двічі [46, с.482].

Але партійні чистки, інші селекційні заходи та методи штучного регулювання кількісного та якісного складу партії не змогли у 1920–1930-х рр. подолати загальну тенденцію збільшення членів КП(б)У, тобто зовнішній сегмент партії був перетворений її командним складом у потужний політичний передавальний «пас» від еліти до суспільства, у соціальну опору влади. КП(б)У зросла від 4301 члена у 1918 р. до 379750 членів і 179485 кандидатів у члени в 1941 р. [46, с.482].

Процес зростання лав КП(б)У був дуже складним, але три джерела поповнення партійних і апаратних лав у 1918-1938 рр. функціонували досить регулярно. Особливо інтенсивно стимулювався прийом до більшовицької партії після смерті В.М. Леніна та загострення боротьби за лідерство у політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). «Трійка» у складі Г.О. Зінов'єва, Л.Б. Каменєва та Й.В. Сталіна намагалась новими членами партії маніпулювати так, щоб зміцнення їхньої влади у партії та державі відбувалось дуже швидко.

Одним із головних засобів зміцнення лав РКП(б), а одночасно і своїх позицій у подальшій боротьбі проти Л.Д. Троцького, «трійка» із політбюро ЦК РКП(б) у 1924 р. застосувала широкомасштабне прийняття до партії робітників від верстату і селян від плугу. Це прийняття було пов'язане зі смертю В.І. Леніна й офіційно мало за мету збільшити пролетарський прошарок РКП(б). Тому він здобув назву «ленінського

призову». У період з 15 лютого до 1 жовтня 1924 р. до РКП(б) було включено 240 тисяч робітників, а загальний відсоток робітників у партії збільшився із 44% до 60% [19, с.395]. В Україні «ленінський призов» дав понад 30 тисяч нових членів, в основному – походженням із робітництва. Якщо на початку 1924 р. в КП(б)У налічувалося тільки 8 685 робітників «від верстата», що становило лише 15% усієї субпартії, то наприкінці 1924 р. частка робітників «від верстата» в лавах КП(б)У дорівнювала вже 44% [26, с.84]. Характеризуючи наслідки «ленінського призову» для правлячої комуністичної партії, С.В. Кульчицький пише: «Призовами і регулярною вербувальною роботою партапарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту в гірший бік за життєвим і політичним досвідом і культурним рівнем. Державна партія остаточно розщепилася на дві майже не сполучені між собою організації – побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну «внутрішню» й масову «зовнішню» партії. «Зовнішня» партія була потрібна правлячій олігархії, оскільки становила найважливіший «передавальний пас» від влади до мас. Без неї диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі» [26, с.84-85].

Механічне та штучне збільшення лав КП(б)У продовжувалось і навіть значно активізувалось після призначення в березні 1925 р. керівником КП(б)У Л. Кагановича. Протягом 1925 р. до лав української партійної організації було прийнято близько 50 тисяч нових членів. На 1 січня 1926 р. КП(б)У (без тих партійців, які перебували на обліку у військових парткомках) налічувала 87 581 член і 64 270 кандидатів у члени партії, а разом 151 851 осіб. Серед них: 56,1 тисяч членів КП(б)У перебувала на обліку в робітничих (промислових) осередках, 20 тисяч партійців входили до сільських осередків КП(б)У і 14,3 тисяч комуністів перебували на обліку в партійних організаціях державних установ і закладів [36, арк.190].

Заходи щодо масового прийняття в 1924–1925 рр. нових членів КП(б)У, переважно із робітників і селян, суттєво змінили соціальний склад республіканської парторганізації. Поряд із цими змінами відбувалося значне падіння освітнього та культурного рівнів партійних мас. Вони ставали все більш залежними від працівників партійного апарату всіх рівнів і своїх секретарів партійних осередків. Л. Каганович у своїх спогадах, торкаючись періоду своєї діяльності в Україні на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, відверто підкреслює, що стрімке зростання партійної маси за рахунок введення до її лав «робітників, комсомольців-українців, у тому числі із бідняків і наймитів у селі», було цілеспрямованою політикою керівництва Компартії України [21, с.367-368].

Партійна статистика 1920-х рр. дає можливість скласти уявлення про ті якісні зміни, що відбувались у складі КП(б)У в 1924–1926 рр. На 1 січня 1925 р. в лавах КП(б)У було 101 852 членів і кандидатів у члени партії. За своїм походженням із цієї кількості партійців 71,5% були робітниками, 16,4% – селянами і 12,1% – службовцями. Уже на липень 1925 р. в лавах КП(б)У було 124 547 кандидатів у члени і членів партії. Із них 72,2% за походженням були робітниками, 16,2% – селянами й 11,6% – службовцями. На 1 січня 1926 р. в КП(б)У нараховувалось 151 851 член і кандидат у члени партії (68,5% – робітники, 19,8% – селяни й 11,7% – службовці). Але ще більш важливим показником щодо якісного складу КП(б)У, ніж інформація про соціальне походження членів і кандидатів у члени партії, є інформація про реальний соціальний статус партійців. Згідно з цим показником, на 1 січня 1925 р. тільки 44% тих партійців, які вважали себе робітниками за походженням, продовжували працювати біля верстату або в цеху промислового підприємства. На 1 січня 1926 р. таких партійців у КП(б)У було вже 46,4%. На селі станом на 1 січня 1925 р. тільки 6,4% членів партійних осередків безпосередньо продовжували займатись сільським господарством (партійці «від плуга»). Станом на 1 січня 1926 р. таких партійців у сільських осередках було вже 9,3%. Разом із тим у лавах КП(б)У станом на 1 січня 1925 р. було 36,8% службовців, а через рік – 33,2% від загальної кількості членів партії. Відомо, що саме цей прошарок партійців включав у себе всі ланки партійно-радянської бюрократії [36, арк.190].

15 жовтня 1926 р. ЦК КП(б)У ухвалив директиву для всіх партійних осередків республіки про нове масове прийняття до лав партії «робітників від верстату» [35, арк.13-14]. Згідно з цією директивою тільки за п'ять місяців з 15 жовтня 1926 р. до 1 квітня 1927 р. до КП(б)У було прийнято 7 143 особи (із них: 60,5% робітників, 30,6% селян і 8,9% службовців) [35, арк.16-17]. Але цікаво, що місцевий партапарат досить «творчо» підходив до виконання директив ЦК КП(б)У. Тому тільки 51,6% «робітників від верстату» було серед тих, кого прийняли до лав КП(б)У як представників пролетаріату, а серед нових селян-комуністів тільки 17,5% були «селянами від плуга» та ще 5,1% селян поєднували ведення власного господарства з державною службою за заробітну платню [35, арк.17].

Масова кампанія залучення робітників і селян-бідняків до лав КП(б)У повторилася з нагоди 10-річчя жовтневого перевороту в листопаді 1927 р. – січні 1928 р. Партія все більше перетворювалась у «передавальний пас» наказів і директив від пануючої політичної еліти до всіх прошарків радянського суспільства [26, с.84].

Новий комуністичний штурм у СРСР, але тепер не під керівництвом В.І. Леніна, а під керівництвом Й.В. Сталіна супроводжувався швидким зростанням партійних лав. Динаміка зростання зовнішнього сегменту КП(б)У у 1929-1932 рр. вражає своїми розмірами. Якщо станом на 1 січня 1929 р. у лавах КП(б)У було 231360 кандидатів у члени і членів партії, то на 1 січня 1930 р. збільшила свій склад до 250835 осіб, на 1 січня 1932 р. до 496472 особи. Республіканська партійна організація зросла за три роки майже у два рази [45, с.4].

Аналіз соціального складу КП(б)У у 1929-1932 рр. підтверджує висновок про антиселянську направленість комуністичного штурму. Тим більше, що XIII з'їзд ВКП(б) поставив завдання довести робітників з виробництва у лавах партії до 50%. Цю директиву партійного з'їзду, повторену потім у ряді ухвал ЦК ВКП(б), виконано по КП(б)У на 1 січня 1930 р. [45, с.5].

Статистичний відділ ЦК КП(б)У підтверджує, що у 1929 р. було прийнято у партію 38350 робітників від верстату, у 1930 р. – 82623 особи і в 1931 р. – 127279 осіб. Отже, у 1931 р. було прийнято до КП(б)У робітників від верстату більше ніж у три рази проти 1929 р. і більше, ніж удвічі проти 1930 р. [45, с.7].

Аналогічний прийом до КП(б)У селян у 1929 р. становив лише 3129 осіб, у 1930 р. – 6493 особи, нарешті у 1931 р. прийнято 9934 особи. Тобто селян приймали до КП(б)У у дуже обмежених обсягах: у 1929 р. – 6,9% від загальної кількості прийнятих; у 1930 р. – 5,5% від загальної кількості прийнятих; у 1931 р. – 5,6% прийнятих. Селяни та інтелігенція в Україні викликали у комуністичній владі найбільше занепокоєння та підозру [45, с.18].

Керівництво більшовицької партії після 1929 р. досить рішуче йшло на різке збільшення членів ВКП(б)-КП(б)У ще й тому, що було впевнено у своїх можливостях управляти та контролювати зростаючий зовнішній сегмент партії. Цьому сприяла відмова Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 р. від лєнінського функціонального принципу будівництва і діяльності партійних комітетів та перехід до виробничо-галузевого принципу конструювання партійних органів усіх рівнів. Згідно з рішенням XVII з'їзду ВКП(б), зафіксованому у Статуті партії, в апараті ЦК ВКП(б) були сформовані відділи: сільськогосподарський, промисловий, транспортний, планово-фінансово-торговий, політико-адміністративний, керівних кадрів, культури та пропаганди лєнінізму, Інституту Маркса-Енгельса-Лєніна, а також два сектори – керівництва справами та Особливий. Аналогічні зміни відбулись і в апараті ЦК КП(б)У та в обкомах, міськкомах і райкомах партії, що діяли в Україні [1].

Дуже важливим було поширення впливу місцевих парткомів ВКП(б)-КП(б)У до рівня цеху на промисловому підприємстві, колгоспу та МТС на селі. Тут створювались партійні осередки, які опікувались виробництвом та ідеологічним контролем. Структури партії міцно увійшли у кожну клітину суспільства.

У 1933 р. КП(б)У мала один із найвищих кількісних показників упродовж 1920–1930-х рр. – 550433 члена і кандидатів у члени партії [29, с.15-17]. Але після цього відбулась партійна чистка та масові сталінські репресії, які практично за період 1933-1938 рр. сформувались як новий склад внутрішнього, тобто командного, сегменту партії, так і новий склад зовнішнього сегменту. Сталінський режим позбавлявся методом масового терору від носіїв настроїв і практики революційних перетворень. Необхідними стали апарат та партійна маса, здатні ефективно виконувати директиви, бути готовими до додаткової мобілізації та діяльності в умовах обмежених ресурсів.

Формування внутрішнього сегменту КП(б)У мало дуже складну історію. Це було пов'язано не тільки з особливостями утворення керівного партійно-радянського складу радянської України у 1917–1922 рр. Не менше значення мала залежність комуністичних керівників України від московського владного центру. Ця обставина має пряме відношення і до процесу формування номенклатурної еліти України та партійно-радянського апарату, що потребує окремого наукового аналізу.

Джерела та література

1. Андрухов Н.Р. Выборные партийные органы и их аппарат / Н. Р.Андрухов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 2.
2. Бойко Ю. Шлях нації / Ю. Бойко.– К. : Козаки, 1992.
3. Буценко А. О расколе УСДРП (1917-1918) / А. Буценко // Летопись революции. – 1923. – № 4.
4. Бюллетни VI Всеукраинской конференции КП(б)У. 10-13 декабря 1921 года. – Харьков : ЦК КПУ, 1921.
5. Варгатюк П.Л. На шляху до I з'їзду КП(б)У / П. Л. Варгатюк, І. Л. Гошуляк, І. Ф. Курас // Про минуле – заради майбутнього / упоряд. Ю.І. Шаповал; редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.
6. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 года на Украине. – Харьков : ЦК КП(б)У, 1922.
7. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Состав РКП(б) по итогам предварительной разработки. – М. : Издат. отдел. ЦК РКП, 1923. – Вып. 4.
8. Выходцы из других политических партий в составе членов и кандидатов КП(б)У // Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 7. – Спр. 523. – Арк. 22.
9. Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917–1920 гг.) / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1997. – № 5.
10. Годовой отчет Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины к VIII Всеукраинской Партконференции. Апрель 1923 г. – Апрель 1924 г. – Харьков : Б.м.в., 1924.
11. Гошуляк І.Л. До питання про роль В.І. Лєніна у зміцненні Компартії України (1918–1920 рр.) / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1989. – № 4.
12. Двенадцатый съезд РКП(б) 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, 1968.
13. Девятая партийная конференция РКП(б). Протоколы. – М. : Политиздат, 1972.
14. Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і попіл / С. С. Діброва, М.І. Панчук // Про минуле – заради майбутнього. – К. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.

15. Документи українського Комунізму. Вступна стаття І. Майстренка. – Нью-Йорк : Дослідно-видавниче об'єднання Пролог, 1962 ; Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Частина друга. – Мюнхен : Сучасність, 1969; Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. – Мюнхен : Сучасність, 1978 ; Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен : Сучасність, 1979.
16. Документи українського Комунізму. Вступна стаття І. Майстренка. – Нью-Йорк : Пролог, 1962.
17. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття : соціоісторичний аналіз : Монографія / М.С. Дорошко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004.
18. Дорошко М. Партійні чистки як засіб ліквідації опозиції в КП(б)У в 20-30-ті роки ХХ ст. / М. Дорошко // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 7.
19. Емельянов Ю.В. Троцкий : мифы и личность / Ю.В. Емельянов. – М. : Вече, 2003.
20. Итоги проверки членов и кандидатов РКП(б) непроизводственных ячеек. – М. : Госиздат, 1925.
21. Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника / Л. М. Каганович. – М. : Вагриус, 2003.
22. Квиринг Э.И. Избранные речи и статьи / Э. И. Квиринг. – К. : Изд-во политической литературы Украины, 1988.
23. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К. : Вид-во «Смолоскип», 1995.
24. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997.
25. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996.
26. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
27. Кульчицький С.В. ХХ з'їзд КПРС – переламний пункт в історії радянського комунізму / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 2.
28. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – Т. 45.
29. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К. : Гене́за, 2005.
30. Мельниченко В.Ю. І з'їзд КП(б)У: історія і сучасність / В. Ю. Мельниченко // Український історичний журнал. – 1988. – № 7.
31. Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3.
32. Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи: їх роль у визвольній війні України 1917-1956 рр. / В. Наддніпрянець. – Нью-Йорк; Торонто; Сідней : б.в., 1983.
33. Нариси історії Комуністичної партії України. – К. : Політвидав України, 1961.
34. Общее число организаций и членов КПУ по данным ЦК КПУ на 15 марта 1920 года. Таблица // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 330. – Арк. 33.
35. Огляд по питанню: про зріст української парторганізації за 1926 р. // Державний архів Запорізької області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 493. – Арк. 13-14.
36. Основные моменты роста КП(б)У (за 1925 г.). Информационно-статистический отдел ЦК КП(б)У. Сов. секретно. Разослано из Харькова 26 марта 1926 года // Державний архів Запорізької області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 192.
37. Партия в цифровом освещении. Материалы по статистике личного состава партии. ЦК ВКП(б) Статистический отдел. – М.; Л. : Госиздат, 1926. – Вып. 2.
38. Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України / М.М. Попов. – Харків : Пролетарій, 1928 ; Михайлов В. История Коммунистической партии Украины в самом сжатом очерке / В. Михайлов. – Харьков : ДВУ, 1925 ; Глинский А. Состояние КП(б)У к пятилетию Октябрьской революции / А. Глинский // Октябрьская революция : первое пятилетие. – Харьков : Госиздат, 1922.
39. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины / М. Равич-Черкасский. – К. : Государственное издательство Украины, 1923 ; Кулик І. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України / І. Кулик, М. Яворський. – Харків : Держвидав України, 1923. – Ч. 1.
40. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины / М. Равич-Черкасский. – К. : Госиздат Украины, 1923.
41. Равич-Черкасский М. Рецензія / М. Равич-Черкасский // Червоний шлях. – 1923. – Ч. 2.
42. Салига Л.П. Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР / Л. П. Салига // Український історичний журнал. – 1992. – № 1.
43. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918-1923 гг. – М. : Госиздат, 1924. – Табл. 1.
44. Сводки о состоянии партийной организации Украины к VI конференции КП(б)У. Статистические сводки о составе партийной организации Украины // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1317. – Арк. 3.
45. Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. – Харків : Партвидав «Пролетар», 1932.

46. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П.Л. Варгатюк, В.К. Василенко, Л.М. Гордієнко. – К. : Либідь, 1990.
47. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994.
48. Троцкий Л. Сталин / Л. Троцкий. – М. : «ТЕРРА», 1990. – Т. 2.
49. Турченко Г.Ф. Південь України і радянські плани європейської революції (перша половина 1919 р.) / Г. Ф. Турченко // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 10.
50. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М. О. Фролов. – Запоріжжя : Прем'єр, 2004.
51. XII з'їзд КП(б)У 18-23 січня 1923 р.: Стенографічний звіт. – Х : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934.
52. Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза / Л. Шапиро; пер. с англ. В. Франс. – Л. : Overseas Publication Interchange Ltd, 1990.
53. Шерстюк Ф.Е. Парти́йне будівництво на Україні в 1926–1929 рр. / Ф. Е. Шерстюк. – К. : Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1960.
54. Якубовская С.И. Строительство союзного советского социалистического государства. 1922–1925 гг. / С. И. Якубовская. – М. : Изд-во АН СССР, 1960.